

درآمدی بر شرح دعای کمیل

رضا رمضانی گیلانی

مدرسه نامه:	مدرسه نامه گیلانی، رضا، ۱۳۲۲
عنوان قرارداد:	درآمدی بر شرح دعای کمیل
عنوان و نام پدیدآور:	شرح دعای کمیل / رضا رضائی گیلانی.
مشخصات نشر:	قم: صحیفه معرفت، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری:	۶۳۵ ص.
شابک:	۵-۲۳-۵۲۹۶-۶۰۰-۹۷۸-۱۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی:	فایده
موضوع:	دعای کمیل - نقد و تفسیر
رده بندی کنگره:	BP ۲۶۹/۴۲۲-۱۳۹۳۵/۸۱
رده بندی دیویی:	۷۷۲/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۷۹۰۵۲

- ☐ نام کتاب درآمدی بر شرح دعای کمیل
☐ مولف رضا رضائی
☐ ویراستار حمید احدزاده
☐ ناشر صحیفه معرفت
☐ سال نشر زمستان ۹۳
☐ شابک ۵-۲۳-۵۲۹۶-۶۰۰-۹۷۸
☐ شمارگان ۳۰۰۰ نسخه
☐ قیمت ۱۰۰۰۰۰ ریال
☐ تلفن مرکز پخش ۰۹۱۲۳۰۸۵۹۰۲

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه
۲۳	درس اول
۲۴	تمهید
۲۵	دعا
۲۸	دعا در قرآن
۳۲	جایگاه دعا در حدیث
۳۵	رابطه دعا با خودشناسی و خودسازی
۳۸	شخصیت کامل
۳۹	درس دوم
۴۰	دعای کامل: چگونگی انشاء و اهمیت آن
۴۲	تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخی
۴۴	تفاوت مراتب انسان‌ها در درک حقایق
۵۰	شرح دعا
۵۲	معانی «الله»
۵۳	هدایت عامه و خاصه
۵۵	برکات «بسم الله الرحمن الرحيم»
۵۶	درس سوم
۵۷	شرح «بسم الله الرحمن الرحيم»
۵۹	آثار نام‌های موجود در «بسم الله»
۶۱	اهمیت توجه به اسماء و صفات الهی
۶۲	رابطه تهذیب با ظهور آثار اسماء الهی
۶۷	اسماء الهی، رابط انسان مهذب با خداوند

درس چهارم..... ۷۳

ارکان دعا: شرح کلمه «اللهم»..... ۷۴

معنای خلیفه الهی..... ۷۶

چرایی آغاز کردن با اسماء و صفات الهی در ابتدای دعای کمیل..... ۷۸

بررسی تفصیلی دو رکن اول دعا..... ۷۹

درس پنجم..... ۹۰

ارکان دعا..... ۹۱

معنای نور بودن خداوند..... ۹۵

خدا، انبیاء و اوصیاء در مقام معلّمان حقیقی..... ۹۷

پاسخ به یک شبهه..... ۱۰۱

شناخت خدا به صفت محبت..... ۱۰۳

درس ششم..... ۱۰۸

نتایج محو شدن یاد و نام خدا..... ۱۱۰

رکن دوم دعا..... ۱۱۱

سایر ارکان دعا..... ۱۱۵

درس هفتم..... ۱۱۶

دو رکن عمده دعا..... ۱۱۷

رکن سوم: آداب و شرایط دعا..... ۱۱۸

نکته‌ای درباره آداب ظاهری..... ۱۲۲

رکن چهارم: واسطه‌ها..... ۱۲۳

شرح مستقل فقرات دعای کمیل پس از طرح مقدمات و مبنای..... ۱۲۴

تقسیم صفات الهی به جمالی و جلالی..... ۱۲۴

صفت «رحمت» در آیات قرآن..... ۱۲۵

نکاتی درباره «رحمت الهی» در دعای سحر..... ۱۲۸

فراگیری رحمت الهی و سیطره حکومت او..... ۱۲۹

درس هشتم ۱۳۳

۱۳۴ صفت قدرت الهی

۱۳۷ اهمیت بحث خداشناسی

۱۳۹ غنای باری تعالی و فقر آدمی

۱۴۲ همراهی جلال و جمال خداوندی با هم

۱۴۴ بالذات بودن صفات الهی و لزوم خضوع و خشوع غیر

۱۴۷ جبروت و جبران نقایص

درس نهم ۱۵۱

۱۵۲ راههای خداشناسی و آثار شناخت خدا

۱۵۴ معنای عزیز بودن خدا

۱۵۷ عظمت فراگیر خداوند

۱۶۰ معنای سلطان بودن باری تعالی

۱۶۲ بقای وجه باری تعالی و غلبه اسماء وی در هستی

۱۶۴ احاطه علم خداوند

درس دهم ۱۶۶

۱۶۷ «نور» در قرآن

۱۷۰ نور الهی و هدایت

۱۷۴ أول الأولین و آخر الآخرين

۱۷۸ بررسی موارد طلب مغفرت

۱۸۱ گناه، فطرت انسان و بلایا

۱۸۳ آثار گناه

درس یازدهم ۱۸۶

۱۸۷ ارزیابی موقعیت و جایگاه خویش

۱۸۸ استمداد از معصومین در فهم حقایق و ریشه‌یابی مصایب

درآمدی بر شرح دعای کمیل..... (۸)

۱۹۱..... اثر گناه در روح انسان و زندگی وی

۱۹۶..... ذکر برخی از مصادیق گناهان ذکر شده

۲۰۳..... طلب بخشایش همه گناهان

۲۰۶..... درس دوازدهم

۲۰۸..... اثر وضعی گناه

۲۱۲..... یاد خدا و نزدیکی به او

۲۱۵..... شفیع قرار دادن خدا برای کسب معرفت

۲۱۷..... معنای «قرب»

۲۲۱..... درس سیزدهم

۲۲۳..... راه رسیدن به مقام قرب الهی

۲۲۴..... شفاعت

۲۲۸..... شفاعت توبه و سایر شفیعان

۲۳۰..... شفاعت در دنیا و آخرت

۲۳۱..... شفاعت در معرفت

۲۳۵..... خواسته‌های برتر و پایدارتر

۲۳۷..... درس چهاردهم

۲۳۹..... فقیر بودن بنده و غنی بودن حق

۲۴۱..... به جای آوردن شکر برای نعمت‌های خدا

۲۴۲..... یاد خدا، عمل بر وفق آن و مشاهده نور الهی

۲۴۴..... لزوم خضوع و خشوع در پیشگاه باری تعالی و رضای به قضای او

۲۵۰..... درس پانزدهم

۲۵۱..... چهار درخواست

۲۵۲..... رازق بودن خداوند: روزی مادی و معنوی

۲۵۵..... بداء در تشریع و تکوین

لزوم تلاش برای کسب روزی در عین رضای به قضا..... ۲۵۹

تقسیم‌بندی شغل‌ها با نگاه فقهی..... ۲۶۲

درس شانزدهم..... ۲۶۵

طریق کسب روزی معنوی..... ۲۶۶

دربارهٔ حال رضا و خشنودی و رابطهٔ آن با مراحل سیر نفس آدمی..... ۲۶۹

رضای بنده از خدا و رضای خدا از خلق..... ۲۷۳

درس هفدهم..... ۲۷۸

تفاوت صبر و رضا..... ۲۷۹

رفع یک شبهه..... ۲۸۰

رضا و بندگی..... ۲۸۳

قناعت..... ۲۸۴

تواضع..... ۲۸۷

درس هجدهم..... ۲۹۰

پرهیز از تکبر و خواری..... ۲۹۱

درک جایگاه خویش و لزوم تواضع..... ۲۹۲

تواضع نسبت به دیگر بندگان..... ۲۹۶

تواضع و ترفیع..... ۳۰۰

درس نوزدهم..... ۳۰۲

رعایت ادب سخن گفتن با خدا..... ۳۰۳

نیاز شدید بندگان و رغبت آنها به خداوند..... ۳۰۵

تفاوت مالکیت ما با مالکیت خداوند..... ۳۰۹

نیاز ذاتی انسان به خالق و آفریدگار خویش..... ۳۱۲

رغبت انسان به آنچه که نزد خداست..... ۳۱۴

درس بیستم..... ۳۲۰

۳۲۱..... افزایش معرفت و افزایش رغبت

۳۲۷..... تغییر لحن دعا و ورود به فضای جدید

۳۳۰..... درک حضور و رعایت ادب

۳۳۳..... سلطنت، احاطه و علو باری تعالی

۳۳۵..... مکر الهی

درس بیست و یکم..... ۳۳۹

۳۴۱..... توجه به معنای واژه‌ها در زمان‌ها و زبان‌های گوناگون

۳۴۶..... آشکار بودن امر خدا

۳۴۹..... غلبه قهر خدا و سریان و جریان قدرت او

درس بیست و دوم..... ۳۵۱

۳۵۳..... فرار از حکومت خدا؟!

۳۵۶..... سائر بودن خداوند و تبدیل بدی به نیکی

۳۵۸..... ظلم انسان به خویشتن خویش و منت خدا بر وی

۳۶۱..... تأملی درباره یک پرسش

درس بیست و سوم..... ۳۶۴

۳۶۵..... مولا و ولایت او

۳۷۰..... عنایات و توجهات مولا به بنده خویش

درس بیست و چهارم..... ۳۸۰

۳۸۱..... شرح حال در محضر قادر متعال

۳۸۵..... معنای «بلا»

۳۹۰..... ظلمات جهل و نادانی

۳۹۳..... بندهایی برای به اسارت کشیدن جان

۳۹۵..... آرزوهای دور و دراز

۴۰۰	درس بیست و پنجم
۴۰۲	اهمیت شناخت نفس
۴۰۳	لزوم تربیت نفس و اشاره به بعضی مراتب آن
۴۰۹	بازگشت نتیجه اعمال انسان، به سوی خود اوست.
۴۱۰	چند گام در جهت اصلاح نفس
۴۱۳	درس بیست و ششم
۴۱۴	مشکل بشر در مقام نظر و عمل
۴۱۹	خطر تجاوز از حکم الهی
۴۲۰	شیطان: دشمن آشکار انسان
۴۲۶	توضیحی درباره «فضای الهی
۴۳۰	درس بیست و هفتم
۴۳۱	جمع شدن عوامل درونی و بیرونی برای فریب دادن انسان
۴۳۵	مسئله جبر
۴۳۷	استفاده صحیح از اراده و اختیار
۴۳۹	واگذاری اختیار و تدبیر خود به خدا
۴۴۳	درس بیست و هشتم
۴۴۴	دین بمثابة نقشه راه
۴۴۷	افراط، تفریط و اعتدال در قلمرو روح
۴۵۴	درس بیست و نهم
۴۵۶	تمام بودن حجت الهی بر ما
۴۵۸	آزمایش مدام، شرایط و بلایا
۴۶۲	مقام انسان
۴۶۶	اقرار و اعتراف به جایگاه و وضعیت خود
۴۶۹	درس سیام
۴۷۰	فقر و بدهکاری انسان نسبت به خداوند
۴۷۳	اهمیت توبه و لزوم دفع ضرر

درس سی و یکم..... ۴۸۱

۴۸۳..... خدای آشنا

۴۸۹..... خالق، ذاکر و مربی

۴۹۱..... ورود به فضای دیگری از دعای کمیل

درس سی و دوم..... ۴۹۴

۴۹۵..... توحید و انحراف از مسیر توحید

۴۹۸..... کلمه توحید

۵۰۴..... نقش نگارش توحیدی در زندگی

درس سی و سوم..... ۵۰۸

۵۱۰..... شرح فرازهایی دیگر

۵۱۲..... نماز: جامع عبادات

۵۱۸..... حسن ظن داشتن به خدا

درس سی و چهارم..... ۵۲۲

۵۲۳..... پروردگار

۵۲۶..... بلایای اخروی

۵۳۳..... غضب، انتقام و سخط

درس سی و پنجم..... ۵۳۶

۵۳۷..... انذار

۵۳۸..... بندگی

۵۴۲..... عرضه شکایت به درگاه الهی

درس سی و ششم..... ۵۴۶

۵۵۰..... اهمیت خوف

درس سی و هفتم..... ۵۵۷

۵۶۱..... بندهٔ إله در آتش عذاب الهی؟!

۵۶۴..... لطف خداوند نسبت به بندگان خویش

درس سی و هشتم..... ۵۶۹

راه و مقصد انسان..... ۵۷۰

استمداد برای رفع موانع..... ۵۷۵

ثبت و ضبط اعمال..... ۵۸۳

درس سی و نهم..... ۵۸۶

اسماء الحسنی..... ۵۸۷

زنده بودن با یاد خدا و در خدمت او..... ۵۹۲

فراهم شدن زمینه برای درخواست کردن و حاجت گرفتن..... ۵۹۸

درس چهلم..... ۶۰۳

توضیحی درباره توان عقل..... ۶۰۴

دوری از بدان و نزدیکی به خوبان با فضل الهی..... ۶۰۶

اهمیت دوستی و دوستان..... ۶۰۸

موانع و رذایل دیگر..... ۶۱۳

درس چهل و یکم..... ۶۱۶

استفاده درست از نعمت‌ها و تعالی یافتن..... ۶۱۹

فضل الهی..... ۶۲۲

یاد خدا و حب او..... ۶۲۳

صفات الهی در بخش‌های پایانی دعا..... ۶۲۸

ذکر صفاتی دیگر از صفات الهی..... ۶۳۳

مقدمه

دعا حقیقت عبادت است. خدای متعال، انسان را به واسطه دعا و نیایش مورد عنایت خویش قرار می‌دهد.^۱ به سبب دعا و نیایش است که انسان‌ها با خدای خویش احساس نزدیکی می‌کنند و حضور او را با جان و دل مشاهده می‌نمایند. این لطف شامل حال انسان گردیده و به او اجازه داده شده است تا در هر کاری، هر چند کوچک هم که باشد، دست به دعا بردارد و خواسته‌اش را از پروردگار خویش بطلبد. آن که خواسته‌های کوچک را اجابت می‌کند، همان خدای بخشنده و مهربانی است که خواسته‌های بزرگ را اجابت می‌نماید.^۲ از این رو نباید فرصت به دست آمده برای استمرار ارتباط و انس گرفتن با حضرت حق را از دست داد. خدای همه عوالم و محبوب همه هستی، تمامی شرایط لازم برای برقراری این انس و ارتباط را فراهم نموده است تا - خصوصاً - زمانی که قلب انسان به واسطه رحمت خاص الهی نرم شد و آماده و مهیا گردید، قابلیت ارتباط و اتصال او با خالقش افزایش یابد.^۳

دعا کردن، فرهنگی قرآنی است، آن هم به عنوان نیازی واقعی که اگر آدمی آن را برآورده نکند و شکوفا نسازد، نوعی احساس خلأ و ناآرامی را در خود احساس خواهد کرد. دعا برای رفع حوائج مادی و معنوی

۱. فرقان، ۷۷.

۲. کافی، ج ۲، ص ۴۶۷، ح ۶.

۳. بحارالانوار، ج ۹۳، ص ۳۴۷، ح ۱۴.

مطلوب است، اما مطلوب‌تر و محبوب‌تر آن است که دعا را به عنوان نیاز واقعی روحی که از نفخة الهی نشأت گرفته است بشناسیم. بدون انس و ارتباط حاصل از دعا، احساس کاستی و کمبود در وجود انسان پدید می‌آید. اگر آدمی با این گم‌شده - که او را در تمام عمر خود در وجود بی‌قرارش لمس می‌کند - ارتباط برقرار نکند، بی‌قراری و ناآرامی او ادامه خواهد داشت.

دعا از جنود و لشکریان عقل است. عقل آدمی ضرورت چنین رابطه‌ای را درک کرده و آن را تأیید می‌کند، چرا که همه هستی را فقر محض می‌بیند. انسانی که خود را همواره بنده و نیازمند مطلق خدای متعال می‌بیند، باید تلاش کند تا با دعای حقیقی، رحمت الهی را به سوی خود جلب نماید. به همین جهت در بیان نورانی پیامبر اکرم (صلوات الله علیه) آمده است: «الدَّعَا مِفْتَاحُ الرَّحْمَةِ»^۱. پس هر آن که از حقیقت دعا بهره‌مند شود، قدر و اندازه رابطه خود را با خدای خود آشکار می‌سازد. آنان که اهل دعا نیستند و با خدای خود خلوت، گفتگو و نیایشی ندارند، از منزلت معنوی برخوردار نبوده و هیچگاه به آرامش واقعی روحی دست نخواهند یافت. از این رو پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمودند که قلب مؤمن با دعا زنده می‌شود و به حیات واقعی خود نائل می‌گردد: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لِيُحْيِيَ قَلْبَ الْمُؤْمِنِ بِالْدَّعَا»^۲. دعا باید وارد

۱. کنز العمال، ج ۳، ص ۶۲، ح ۳۱۷.

۲. الفردوس، ج ۲، ص ۱۶۸، ح ۶۲۵ عن انس.

برنامه روزانه زندگی انسان شود تا در نتیجه آرامش به متن زندگی انسان بازگردد. اگر دعا به عنوان جزئی ضروری در برنامه زندگی انسان گنجانده نشود، بنیان خانواده‌ها کم از کم پاشیده می‌شوند، چرا که به واسطه دعاست که خدای مَنان قلب‌های انسان‌ها را به یکدیگر نزدیک‌تر می‌کند و انس و الفتی را در میان آنها به وجود می‌آورد. دعا و نیایش را حقیقتاً باید جدی گرفت. بسیاری از اضطراب‌ها، دل‌مردگی‌ها، افسردگی‌ها و ناآرامی‌ها به واسطه نداشتن تکیه‌گاهی محکم در زندگی بروز می‌کنند. مناسبانه دل بستن به امور زوال‌پذیر و ناپدار، باعث پدید آمدن مشکلات فراوان روحی و روانی برای انسان دوران مدرنیته شد. اگر بازگشت به فطرت و احیای رابطه با خدا در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها صورت نگیرد، شاهد فاصله گرفتن از بسیاری از فضایل و ارزش‌های انسانی خواهیم بود. توصیف پیامبر عظیم الشان (صلوات الله علیه) این بوده است که بلا را با دعا دفع کنید^۱. دعا در تمام ادیان، فرهنگ‌ها و ملت‌ها جایگاهی ویژه و بزرگ دارد. در دین اسلام، دعا به عنوان یک امر حیاتی مورد توجه قرار گرفته است و بر اهمیت آن چنان تأکید شده است که خدای متعال به دعا کردن فرمان داده است: «أَدْعُونِي اسْتَجِبْ لَكُمْ»^۲ مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم. نحوه این خواندن را هم در قرآن به ما آموخته‌اند: «ادعوا ربکم

۱. الکافی، ج ۴، ص ۳، ح ۵، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۸۱، ح ۵۸۲۵ و ج ۲، ص ۶۶، ح ۱۷۳.

۲. غافر، ۶۰.

تَضَرُّعاً وَ خَفِیَّةً»^۱ در برخی از آیات، نمونه ادعیه مستجابی را که بسیاری از مردم هم آن را تجربه کرده‌اند ذکر شده است: «أَمِنْ يَجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ»^۲ کیست آن که اجابت می‌کند شخص در مانده را آنگاه که وی را می‌خواند و کیست که گرفتاری آن بنده را برطرف می‌گرداند؟! آنچه که از آیات و روایات به دست می‌آید این است که هر گاه که شرایط دعا حاصل شده باشند، اجابت آن دعا هم قطعی خواهد بود. گاهی اجابت به تأخیر می‌افتد و در زمانی که انسان انتظار دارد به خواسته‌اش ترتیب اثر داده نمی‌شود، اما در واقع در سبب معنوی آن شخص قرار داده می‌شود.

چنانکه گفته شد، دعا و نیایش از نیازهای ضروری انسان در حیات فردی و اجتماعی او هستند. این نیاز از اولویت بالایی برخوردار است، لذا انسان در هر حال باید مراقبت داشته باشد که توفیق دعا کردن از او سلب نشود. اگر چنین اتفاقی در زندگی کسی رخ بدهد، آن شخص از حقایق معنوی محروم خواهد شد. از مطالعه زندگی گذشتگان نیز می‌توان این مهم را دریافت که هر جا که رابطه بنده با خدای خود قطع شد، زندگی او نیز بی‌معنا و بدون ارزش شد. تنها با وجود خدای سبحان و با انس گرفتن با اوست که آرامش به درون زندگی انسان راه می‌یابد.

در خصوص ادعیه‌ای که آنها را برای ارتباط با خالق و آفریدگار خویش قرائت می‌کنیم، نباید از یاد ببریم که بهترین آن دعاها، دعاهایی هستند که از طریق پیامبران الهی و به خصوص پیامبر اکرم و امامان معصوم (علیهم السلام) به دست ما رسیده‌اند. این ادعیه می‌توانند تأثیرات شگرفی را در روح و روان انسان بر جای بگذارند. از آنجا که این دعاها برترین شکل راز و نیاز و بهترین راه برقراری ارتباط با خدای سبحان هستند، به عنوان «قرآن صاعد» شناخته شده‌اند. پس آن که بخواهد خدای متعال با او سخن بگوید، باید به قرآن کریم تمسک بجوید و آن را قرائت کند، و آن که در صدد است تا خود با خدای خویش گفتگو کند، باید از این ادعیه شریفه بهره‌مند گردد. مضامین بسیاری در ادعیه مأثوره وجود دارند که نمی‌توان به عمق همه آنها پی بُرد، ولی آثار وضعی خواندن این ادعیه غیر قابل انکار هستند. دعاهایی همچون دعای عرفه، دعای سحر، دعای ابوحمزه ثمالی و دعاهای صحیفه سجادیه و بسیاری از دعاهای دیگر (که دعای کامل از جمله آنهاست)، گنجینه‌هایی از معارف ربّانی هستند که در اختیار ما قرار گرفته‌اند. بسیاری از فرازهای این ادعیه تنها باید از زبان معصومین خوانده شوند؛ همچون این فراز دعای شریف کامل: «یا الهی و سیدی و مولای و ربی صبرتُ علی عذابک فکیف أصبر علی فراقک و هبّنی صبرتُ علی حرّ نارک فکیف أصبر عن النّظر إلی کرامتک». امید است که خدای متعال توفیق بهره‌گیری از این دعاها را به قدر ظرفیت و درک ما به ما عنایت فرماید.

اما در مورد کتاب حاضر؛ آنچه که پیش رو دارید، حاصل ۴۵ جلسه سخنرانی در شب‌های جمعه در مسجد امام علی (علیه السلام) در مرکز اسلامی هامبورگ بوده است. بیش از پنجاه سال است که دعای کمیل در این مسجد زمزمه می‌شود و خواندن آن به صورت یک فرهنگ عمومی درآمده است که در جای خود بسیار ارزشمند است. آنچه در این باره به نظر رسید این بود که باید نسبت به این سرمایه عظیم (یعنی دعای کمیل)، برنامه‌ریزی و کار جدی‌تری صورت گیرد تا مردم ضمن خواندن این دعا به صورت دسته جمعی، با مضامین و حقایق موجود در آن نیز بیشتر آشنا شوند. از این رو فرصتی دست داد که بتوانیم از ابتدا تا انتهای این دعای شریف را - البته با اعتراف به قصور شارح در فهم معانی والای این دعا - شرح و تفسیر کنیم. این حرکت بحمد الله مورد استقبال علاقمندان و به خصوص جوانان قرار گرفت. این خود نشانگر آنست که نیاز به معنویت، روز به روز در حال رشد است. پس از اتمام جلسات، مجموعه این مباحث در اختیار مؤسسه دین و اخلاق در قم قرار گرفت و همه مراحل پیاده‌سازی آن توسط این مؤسسه و با تلاش و پیگیری دوستان انجام شد تا نهایتاً به صورت اثر حاضر در اختیار علاقمندان قرار گیرد.

امید است که تا آن حد و اندازه که در شرح این دعا در اثر حاضر منظور بوده است، مطلوب حاصل گشته باشد. توجه به این نکته نیز لازم و ضروری است که در این شرح، بیشتر به دنبال درک و دریافت روحی کلی از معانی فرازهای دعای کمیل بودیم، لذا در برخی از فرازها به

بررسی واژه‌ها نپرداختیم و یا مباحث عمیق عقلی و عرفانی را مطرح نکردیم. با این حال، باید اعتراف کرد که این مباحث، خالی از نقص و عیب نیستند، لذا از صاحب‌نظران این عرصه درخواست می‌شود که با متنی که بر ما خواهند گذاشت، مباحث اصلاحی و یا تکمیلی خود را برای ما ارسال نمایند تا آن موارد در چاپ‌های بعدی منظور گردند.

در آخر از همه عزیزانی که در مؤسسه دین و اخلاق تلاش کردند و این اثر را به این شکل مناسب در اختیار علاقه‌مندان قرار دادند، تشکر و قدردانی می‌نمایم و از خدای منان برای همه ایشان صحت و سلامت و توفیق را مسئلت می‌نمایم.

آلمان، هامبورگ

رضا رمضانی گیلانی

۱۳۹۳/۱/۲۳ - ۲۰۱۴ میلادی